

לשנה, הבינוני שני ריאליים והעני ריאל אחד. לשם המחשת משמעותו הכספית של המס נסביר כי בשנות הארבעים של המאה העשרים היה השכר הממוצע לכמה ימי עבודה ריאל אחד.

גביית המס הוטלה על המנהיגות המוכרת של היהודים בכל מקום. בעיר הבירה היה זה ראיס אליהוד (ראש היהודים), או בכינויו האחר עאקל (מנהיג, נכבד), ובתקופה העות'מאנית – החכם באשי. בחבלים הכפריים השבטיים הוא כונה בדרך כלל עאקל אליהוד.

בחבלים הכפריים התבטא תשלום הגיזיה לעתים קרובות בהשתתפות בעבודה בפרויקט ציבורי כגון הכשרת דרכי גישה לכפר, בניית מאגר מים או דישון שדהו של שיח' הכפר. באופן כללי ניתן לומר שהיטל המס החוקי שנדרש מן היהודים, לפחות במאה העשרים, היה קל מהמס שנדרש מהמוסלמים, אם כי קנסות שהוטלו מדי פעם על הקהילה, במיוחד בערים, הגדילו את הדרישות הכספיות מהם.

תקנות עומר כמעט שלא היו ידועות בתימן במאות הראשונות להתקנתן, אולם במהלך המאה החמש-עשרה הן שולבו בתוך מערכת החוקים הז'ידיים. עיקר תקנות האפליה שנשתמרו בתימן קבעו שיהודים חייבים להבדיל את בגדיהם מבגדי המוסלמים. נוסף על כך נאסר עליהם ללבוש בגדים צבעוניים, לשאת

תיאור של הרב יוסף קאפח את ההגבלות שהוטלו על היהודים בצנעא ובסבובותיה

1. בהיפגש יהודי עם מוסלם, בייחוד אם הוא מכיר, חייב להקדים לו שלום: "צַבְחַכֶּם אַלֶּהָ בַּאֲלֵכִיר" או: "אַלְטַאֵלַם עֲלֵיכֶם", אך המוסלם אינו מחזיר שלום ליהודי אלא עונה: "אַלְחַמְד לֵאלֹהִי" (תודה לאל).
2. כשיהודי מדבר עם גוי צריך לומר "יֵא סִדִּי" (אדוני); גם אם תוך שיחה מזכיר היהודי מוסלם אחר צריך הוא לומר סידי פלוני.
3. אסור ליהודי לרכב על סוס, שהרכיבה יש בה משום גדולה ורוממות.
4. אסור ליהודי לרכב על גמל כי קדוש הוא להם.
5. גם על חמור אסור ליהודי לרכב בתוך העיר, אלא רק בדרכים שמחוץ ליישוב, וגם או עליו לרדת מעל החמור שעה שניקרה בדרכו מוסלם. אפילו אם מנסה היהודי להתעלם יתבע ממנו המוסלם בחוקף שירד. רק חולים, נשים וילדים לא היו מקפידים עליהם לרדת.
6. כשעובר יהודי ברחובות המוסלמים מתגרים בו ילדיהם, מיידים עליו אבנים, והוא אסור לו לגעור בהם ועליו לבקש ממוסלם מבוגר שיתערב בדבר, שאם לא כן עלולים להעליל עליו שהוא מתגרה בילדים מוסלמים. גם השוטרים שהעמיד האימאם ברחובות, שדרכם עוברים היהודים, כדי לשמור שלא יפגעו בהם, היתה תועלתם מועטת ביותר, כיוון שהם עצמם היו מתעלמים מן הפגיעות וההתגררות ביהודים.
7. כשמוסלמים מדברים ביניהם לבין עצמם ומזכירים "יהודי" מוסיפים: "חֵאֲשִׁיפֶם" – חוץ מכבודם; למעשה היו נוהגים כך גם היהודים, ובהזכירם את השם או המילה "מוסלם" היו מוסיפים בעברית: "חוץ מכבודך".
8. יהודי שהרכיב משקפיים, בייחוד עם מסגרת נאה, נחשב לו הדבר כהתפארות וכהתגדלות על המוסלם; ובכלל כל יהודי הלובש מלבוש נאה, או חדש, ועובר ברחובות של המוסלמים, נחקל בחרפות וביזויות ופעמים גם יידו עליו אבנים.
9. כשמוסלם משתחרר מבית-כלא עולה שומר הכלא לראש הגג ומכריז פלוני בן פלוני "מוטלק" (משוחרר). אך כשהמשתחרר הוא יהודי, משמיע המכריז רק חצי המילה – "מֵט" – ומבליע את חציה האחרון; באופן זה מקבלת המילה "מֵט" משמעות אחרת והיא: "משוך". שמעתי שיש גם הסבר לדבר והוא שבהיאסר אדם נרצה עונו, וכשמכריזים "משוחרר" רושמים המלאכים שפלוני משוחרר מעונש גיהנום. וכדי שיהודי לא ישתחרר "חלילה" מדינה-של-גיהנום שלהם משמיעים רק חצי מילה, כאמור, ובזה "מטעים" את המלאכים, שאינם מבינים חצאי-מילים.
10. ילד או ילדה יהודים, שנתייטמו מהוריהם, נלקחים בכוח להתאסלם, שכן לדעת המוסלמים מותמד הוא אביהם של כל היתומים; ורודפים מאד אחר דבר זה, שנחשב בעיניהם למצווה רבה; ואילו בשביל היהודים היה עניין של "ייהרג ואל יעבור" והיו משתדלים בכל מאמצי כוחם להצילם מן הלקיחה לשמד, על-ידי הברחתם או הסתרתם.
11. היהודי פטור מכל מיני מסים כדי שלא יהא לו חלק בבנין המדינה המוסלמית, ועליו לשלם רק "גִּזְיָה" – מס גולגולת, מעין כופר-נפש, שבזכותו יהא מותר לו לחסות בצל האיסלאם. שיעור ה"גִּזְיָה" הוא ריאל בשנה לעני, שניים לבינוני, וארבעה לעשיר. נשים, זקנים, ילדים ובעלי מומין פטורים ממש זה.

¹ קאפח, הליכות תימן – חיי היהודים בצנעא ובנותיה (עורך: י' ישעיהו),

ירושלים תשכ"א, עמ' 291-292.

יהודים כפריים מג'ר'ה חמושים בג'מביה וללא "סימנים" (פאות) בדומה לבני השבטים המוסלמים שבקרבתם ישבו, 1909-1901

יהודי הולך לצד חמורו בשוק של הרובע היהודי, צנעא, 1909-1901. תקנות האפליה אסרו על יהודי לרכב על חמור במפגש עם מוסלמי.

נשק, לרכוב על סוס – רכיבה על בהמת רכיבה אחרת הותרה רק כששתי רגליו של הרוכב מופנות לצד אחד של הבהמה; במרכז תימן אף נדרשו יהודים שפגשו בדרכם מוסלמי מבני המקום לרדת מבהמת הרכיבה ולבקש רשות להמשיך בדרכם – ולהתגורר בבתים גבוהים מבתי המוסלמים.

נשים מוסלמיות מובילות למכירה גללי צואה – אמצעי נפוץ להסקה בתימן, 1901-1909

תקנות עומר נאכפו בהקפדה בכל המקומות שהיו נתונים לשליטה ישירה של האמאמים; כלומר, בצנעא הבירה ובסביבותיה ובערים הגדולות שבהן ישבו נציגי השלטון המרכזי. במקומות אחרים, תחת שליטתם של השייחים השבטיים, לא הקפידו על אכיפת תקנות האפליה. במקומות אלה התנגדו השבטים לביצוע תקנות כנגד היהודים במידה שאלו התנגשו בדפוסי התנהגות עתיקים של השבט ובמנהגיו. ככל שהתרחקו מצנעא הקפידו פחות על סממני השפלתם של היהודים.

כך, למשל, בשעה שבצנעא היו בתי הרובע היהודי נמוכים מבתי המוסלמים, הרי באזורים הכפריים המרוחקים מן הבירה לא הייתה הגבלה על גובהם של בתי היהודים. גם אופן הרכיבה על בהמת רכיבה לא הוגבל במקומות אלה. בצפון המדינה ובצפון-מזרחה, מקומות שבהם השלטון המרכזי כמעט שלא הורגש, נהגו יהודים אף לשאת נשק כמנהג שכניהם הערבים, בני השבט שבתוכו חיו.

בתימן הייתה קיימת תקנה משפילה נוספת, הידועה במקורות יהודיים כ"גזירת המקמצים". במהלך המאה התשע-עשרה נדרשו יהודי העיר צנעא לנקות את פגרי בעלי החיים שמתו במקומות ציבוריים ולאסוף את הצואה שהצטברה בבתי השימוש של תושבי העיר (את הצואה היה נהוג לייבש ולהשתמש בה כחומר הסקה לחימום המים בבתי המרחץ הציבוריים). "גזירת המקמצים" הוטלה אמנם על כלל הקהילה בעיר הבירה, אך נמצאו בה אנשים שנטלו על עצמם את התפקיד ושעיסוקם נעשה מקצוע משפחתי ואף חזקה משפחתית. על הטלת חובת ניקוי המחראות על היהודים

כתב הרב קרן:

הבלנים המוסלמים שהיו מחזיקים במלאכה ללקט צואת האדם ליבשה ולהסיקה לחמם בתי המרחצאות כנהוג משנים קדמוניות, מנעום השופטים המוסלמים מלהתגאל עוד בזאת המלאכה שלא יחללו את כבודם וכבוד האסלאם. וכאשר נתמרמרו הבלנים על קיפוח פרנסתם גזרו על היהודים לאסוף הצואות, ליבשם ולהובילם לבלנים.

ע' קרן, **סערת תימן** (עורך: שי גרידי), ירושלים 1987, עמ' כו.

"גזירת המקמצים" מיוחדת לתימן, והיא מראה את היחס הרשמי ליהודים כאל שכבה חברתית נחותה ושפלה. תקנה זו גם מדגימה את ההבדל ביחס אל היהודים בחבלי הכפר, שם הם לא נדרשו לבצע את המלאכות הבזויות הכרוכות בתקנה.

יחסי החסות בכפר

כאמור, היישוב היהודי התרכז בחבלים הכפריים-השבטיים של תימן. במקומות אלה שלט המנהג הקדום, שהמשיך להשפיע על חייהם של בני השבטים מאות שנים לאחר התאסלמותם, ולכן גם דפוסי היחס אל היהודים היו מעוגנים במסורות העבר. יחס זה נשען על מסורת החסות השבטית, לפיה הותר לאנשים מסוימים שאינם בני השבט – כגון סוחרים שבאו מהערים, אנשים שבמקצועם היו גלבים וקצבים (שנחשבו לתחתית הסולם החברתי) ויהודים – להתגורר בשטחי השבט ולקבל את חסות השבט ואת הגנתו מפני מתנכלים. באופן זה חיו מרבית יהודי תימן תחת חוקי החסות השבטית, שהעניקו להם הגנה נוספת על ההגנה שקיבלו מן השריעה. זאת ועוד, בתוך השבט דמו יחסי המוסלמים והיהודים ליחסי פטרון וקליינט. לכל יהודי היה פטרון מוסלמי (ג'יאר) שהיה אחראי לשלומו, ואליו פנה לעזרה בעת מצוקה. היהודי (שגם הוא כונה ג'יאר) העניק לו מתנות, והתייעץ אתו לפני שביצע מהלכים חשובים בחייו, כגון השאת אחד מילדיו או קנייה ומכירה של רכוש. להלן מובא תיאור (משנת 1915 לערך) של טקס פומבי, שבמהלכו הוענקה החסות לאחת ממשפחות היהודים שביקשה להעתיק את מגוריה לתחום שבט חאשד. לשם כך ביקש אבי המשפחה, עואץ' בן סעיד יעקוב, את הסכמתו של ראש השבט, השיחי' נאצר מַבְכִיּוּת, להעניק להם את חסותו. בלא חסות זו לא היה ביטחון המשפחה מובטח והיא הייתה עלולה להיות חשופה לפגיעות פיזיות ולגזל רכושה. והרי התיאור:

ביום חמישי יום השוק באו אלינו שליחי השיך ולקחו אותי ואת אחי ושתי אחיותי לשוק שהיה מלא וגדוש ערבים, כנהוג ביום הזה. אבי היה שם מקודם. אנחנו הקטנים לא ידענו מן המתרחש, אבל לא פחדנו, כי ידענו שאנו מוגנים מפני כל צר ומשטין. עלינו לגבעה קטנה בשוק, מקום מושבם של אנשים חשובים שנתמנו לשופטים בין אדם לחברו בעניינים שונים. העמידו אותנו בשורה, ואחד האנשים טען את רובהו וירה יריה אחת באויר בקוראו בקול רם בזו הלשון: "אַקְמְעוּ יָא נָאס, צְלוּ עֲלָא אֶלְנַבְיִי" [שמעו אנשים, התפללו על הנביא]. הוא חזר על כך שלש פעמים. והנה שקט ודממה נוראה השתלטה על השוק. והכרוז המשיך (והרי תרגום דבריו): השיך נאצר מבכיות מודיע לכם, כי יהודי נכבד זה בן חסותנו חוסה בינינו ושוכן בארצנו, השיך עואץ' בן סעיד יעקוב. השיך נאצר מצפה שכל אחד מאנשי חאשד יסייעהו בכל עניין. ומי שיכעיסהו במים השיך נאצר מבכיות יכעיסהו בדם. יהודי זה כל אחד מכם הוא בעל חסותו. והשלום עליכם וברכת אללה עליכם.

א' עובדיה, **נתיבות תימן וציון – זכרונות** (עורך: י' טובי), תל-אביב תשמ"ה, עמ' 35.

ואמנם פגיעה ב"יהודי שלו" נחשבה בעיני בן השבט התגרות ופגיעה בו עצמו ובכבודו, ולא אחת יצאו בני שבט אחד למלחמה בשבט אחר בשל התנכלות ליהודי בן חסותם. חיים

חיים חבשוש (1833-1899)

חיים חבשוש היה חרש נחושת, שהתפרסם בזכות ספר המסע שכתב על מסעו עם יוסף הלוי בשנת 1870 לצפון-מזרח תימן, ואשר במהלכו העתיק כתובות שִׁבְאִיּוֹת. המפגש עם הלוי השפיע עליו והפך אותו לאחד מראשי המשכילים בתימן. הוא חבר לרב יחיא קאפח ולאחרים בניסיון לשפר את דרכי החינוך של ילדי תימן. חיים חבשוש חיבר שני חיבורים חשובים: **חזיון תימן**, סיפור מסעו עם יוסף הלוי, שהובא לדפוס על ידי גויטיין בשם **מסעות חבשוש**; והקונטרס **קורות הזמן**, שפורסם על ידי יוסף קאפח בשם **קורות ישראל בתימן**.

חיים חבשוש, ממשכילי צנעא, מחזיק בידו את העיתון המגיד

חבשוש מתאר את אחד המקרים הללו, מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה:

יהודי אחד מעיר אלמדיד מבני חסותו של י' [בן] מעצאר יצא עם סחורתו מצנעא והגיע בדרכו אל מקום אחד ושם שדדו אותו. אמר לשודדים: "אל תשדדוני, כי י' מעצאר הוא מחסי, והוא לא יניח אתכם לעשקני ולהשפילני". אך הם לא שמעו לו, אלא עוד הכוהו ולקחו חמורו ומה שהיה עמו. מיד הלך אל אלמדיד והזעיק את האנשים בצעקתו לאמר: "אני עשוק ומוכה, האדון המחסה אותי הכני ועשקני" [משמע אם בעל החסות לא יגן עלי, הרי הוא כאילו הוא אשר הכני ועשקני] עד אשר הגיע מחסהו עם האנשים המסתכלים שם וחקר ודרש מה היה לו. אמר היהודי: "אלגיראדי פגע בי ושלל ממני והכני, ואני בוטח באלהים ובך, הוי מחסי". אמר לו הנשיא: "אל תירא, אני אמסור לך כל מה שהלך ממך".

בו ביום אסף כחמש מאות איש מבני שבטו והכניס לפשוט בלילה על גבול אלגיראדי שפגע ביהודי בן חסותו. בזמן התנפלותם על מצודת אלגיראדי נהרגו שנים מאנשי י' מעצאר. אחר ברח אלגיראדי, הוא ואנשיו, אל ארץ בִּינְלָאן וחסה בצל שבת בני גִ'בְר, וי' מעצאר נכנס אל מצודתו והוציא את אשר ליהודי, ושדד מה שבמצודה, וגם החריבה, וחזר אל אלמדיד ומסר ליהודי את אשר לו.

ח' חבשוש, **מסעות חבשוש**, **חזיון תימן** [ר״א אלימן] (תרגום עברי ומקור ערבי מהדיר: ש״ד גויטיין), ירושלים תשמ״ג, עמ' 51 (מהדורת צילום).

מן התיאור שלמעלה ומידיעות נוספות אנו לומדים כי מחויבותם של בני השבטים להגן על היהודים העניקה ממד נוסף לתחושת הביטחון של חיי היהודים בארץ תימן.

יחסי קרבה וידידות

גם בכפר היו היהודים בתחתית הריבוד החברתי, וחיו בחסדי המוסלמים אדוני הארץ. אולם התנאים המיוחדים של החיים ביחידה הכפרית הקטנה, והבעיות שעמן נאלצו כל תושביה להתמודד, יצרו מאפיינים של שיתוף פעולה הדוק בין יהודים ומוסלמים. הם נאבקו יחדיו בפגעי הטבע, במכות ארבה, במגפות ובשנות בצורת שהיו מרים וקשים לכולם. במקרים אלה נהגו הקבילים (בני השבטים) לשדל את היהודים לערוך תפילה בציבור או להכריז על צום ולהתחנן לרחמי שמים (בשנות בצורת ביקשו גם השלטונות בעיר צנעא מן היהודים לקיים תפילת ציבור מיוחדת).

מנהגי החסות ותנאי החיים בכפרים קטנים – השכנות ההדוקה – אף יצרו יחסי קרבה וידידות שלא היו דוגמתם בעיר הבירה, שלעתים דמו לרגשות משפחתיים. יחסים אלה בולטים במארג יחסי החסות הבין-אישיים, אך לא רק בהם. עדויות מכמה מקומות מן המאה העשרים מתארות, למשל, כיצד השתתפו מוסלמים ויהודים זה בצערו ובאבלו של זה, כשם שלקחו חלק באירועים של שמחה, כגון חתונות והולדת בנים. בדומה לכך היה לעתים בית מלאכתו של היהודי, בקומה התחתונה של ביתו, מקום התכנסות לשיחות חולין של אחר הצהריים לערבי הכפר וליהודים.

יהודים וערבים נזקקו זה לזה בתחום הסעד הרפואי. נשים יהודיות הסתייעו במיילדות מוסלמיות, יהודים ביקשו מזור אצל רופאים קבילים ידועים, ומוסלמים פנו לרופאים יהודים שיתנו להם סמי מרפא או קמיעות לרפואה ולהגנה מפני כוחות מאיימים. הואיל וידע הכתיבה, ובמיוחד הקריאה, היה נפוץ אצל היהודים, הרבו השכנים הקבילים, שרובם לא רכש את מיומנות הקריאה והכתיבה, להיזקק לקמיעות שנכתבו עבורם על ידי מכרים יהודים. מידע משנות השלושים והארבעים של המאה העשרים מלמד כי יהודים שנעו בארץ לצורכי פרנסתם ולא מצאו בתי יהודים שיוכלו ללון אצלם, התארחו בכפרים אצל מוסלמים ואכלו מפתם של הכפריים, שהיו רגילים לפתוח את ביתם לזר המתנדפק על דלתם, יהא זה מוסלמי או יהודי.

על אף מעמד המשפטי, החברתי והאזרחי הנחות, חשו רבים מיהודי הכפרים לא רק שחיהם מוגנים ובטוחים אלא שהם חיים "חיי חופשי". תחושה זו נבעה בעיקר מאופי יחסיהם עם שכניהם הקבילים, ממשמעות משטר החסות השבטי ומהידיעה שהם גורם רצוי בחברה התימנית.

יהודים בבתי הדין המוסלמיים

המקורות מלמדים שהיו מקרים לא מעטים בערים, ויותר מכך בכפרים, שיהודים ביקשו סעד משפטי בבתי דין מוסלמיים. יהודים פנו ל"ערכאות של גויים" כשידעו שההלכה המוסלמית עומדת לצדם (למשל נשים שפנו בענייני ירושה); בעת התדיינויות בענייני מקרקעין, מפני שהפסיקה והחלטת הקאצ'י נרשמו בפנקסי רישום המקרקעין של המדינה; וכאשר רצו להיות בטוחים שבית המשפט יוכל ליישם את פסק דינו, מה שלא היה כל כך בטוח לגבי בית הדין היהודי. בכפרים הרבו היהודים לפנות לשיחי שימש בורר ויישב סכסוכים שונים ביניהם, כאלה הנוגעים בבעלות על קרקע או בסכסוכים אישיים ואחרים, וגם נכבדים יהודים ידועים שימשו בוררים בין הקבילים.

להלן אירוע לדוגמה, שנרשם בפנקס בית הדין של קהילת צנעא. אירועים אלה מלמדים עד כמה היו יהודים מוכנים לבטוח בערכאות המוסלמיות. אפילו בענייני אישות, בנושאי גירושים, פנו יהודים לבית דין מוסלמי:

כשביקש יודא בן סלימאן אלמסורי לגרש את אשתו גזאל בת מנצור אלהשא, הוכחו אותו יום אחר יום כמה ימים שלא יגרש, ולא נתפייס לנו. ואחרים גם כן פייסו אותו ולא נתפייס.

ואחר זה הופיעו [משפחת האישה] לפני שופטי הדת המוסלמיים, יגן עליהם האל יתעלה, ונכלא יודא אולי יתפייס שלא יגרש. ונתפייס לפנים עד שיצא מבית האסורים והחזירה לביתו, וחזר בו. והגיעו אצל שופט הדת המוסלמי וגירש אצלו!], ופיצו אותם [את בני משפחת האישה] על זכויותיה לפני השופט המוסלמי. והגיענו מכתב, בחתימת השופט מחמד אלחמרי, כי ישלימו הגירוש אצלנו. והביא את המכתב מחמד אלהמדאני בהסכמת אדוני יחיא, יגן עליו האל יתעלה, שהגירוש יסתיים אצלנו בפנינו. ועוד חזרנו ופנינו עתה אל יודא אלמסורי להחזירה ולא נתפייס וגירש מרצונו כדן. יום ד' בעיז [למניין השטרות, שהיו נוהגים בו יהודי תימן, כלומר שנת תקכ"ו 1766], חתימת בית-דין.

"י רצהבי, "מעשי בית-דין צנעא במאה הי"ח – לקט תעודות מפרוטוקול בית-דין", **ממזרח וממערב** ד (תשמ"ד), עמ' 79-109.

הצעד הרשמי והסופי של הגירושים אמנם היה חייב להיעשות על פי ההלכה היהודית ובבית הדין היהודי, אולם ההכרעה בעניין הגירושים כבר נעשתה אצל הקאצ'י המוסלמי, שביקש מבית הדין לבצע את החלטתו. גם ההסדרים הכספיים בין בני הזוג והחזקת

מסורה

מילולית: טיוטא. פנקסי בית הדין בצנעא שבהם נרשמו בקיצור פסקי בית הדין בעניינים שונים. חשיבותם של הפנקסים רבה להכרת חיי החברה והכלכלה של יהודי תימן. נשתמרו רק שני כרכים: האחד לשנים 1765-1776, והשני לשנים 1786-1867.

מניין השטרות

מניין שנים יווני (סלווקי) המתייחס לפלישתו של סלווקוס לבבל בשנת 312 לפני הספירה, והיה נפוץ בקרב יהודי המזרח בימי הביניים. התאריך מופיע על שטרות רבים ומכאן שמו. לדוגמה, שנת 2001 במניין הכללי היא שנת תשס"א למניין המתייחס לבריאת העולם ושנת ב'שי"ב לשטרות (ב' אלפים שלוש מאות ושתיים-עשרה) יהודי תימן המשיכו להשתמש במניין זה עד לזמן האחרון.

ילד יהודי יתום שנתפס ואולץ להתאסלם, תימן, שנות השלושים של המאה העשרים

הילדים הוסדרו מראש בבית הדין המוסלמי. זה בוודאי לא היה מקרה שכיח בקהילה היהודית, אך הוא מראה שאם פנו יהודים לבית דין מוסלמי בדיני אישות, שהוא מטבע הדברים תחום שיפוטי מובהק של בית הדין היהודי, הם לא נמנעו לפנות אליו גם בנושאים אחרים. אין ספק שהפנייה לערכאות פגעה בעמדתו ובסמכויותיו של בית הדין היהודי, ובמידת יכולתו הוא נלחם בנטייה זו.

ההלכה המוסלמית, שלא הכירה בעדותו של יהודי כנגד מוסלמי, הייתה מכשול עקרוני בפני יהודים שנאלצו להתדיין בבית דין מוסלמי בכל סכסוך שהיה להם עם מוסלמי. ובכל זאת, כפי שעולה ממקורותינו, דומה שבדרך כלל לא השתמשו השופטים המוסלמים, ובכלל זה האמאם, בעיקרון הלכתי זה בדרך של שיגרה משפטית כדי להטות את הכף כנגד יהודים, אלא השתדלו להוציא משפט צדק.

שדה של חיכוך: אסלום יתומים יהודים

על התיאור שלמעלה, שהצביע על יחסים הוגנים בדרך כלל ואף על קשרי ידידות בין יהודים ומוסלמים, מוטל צל כבד נוכח תקנה יוצאת דופן במשמעותה ובהשלכותיה, המכונה במקורות יהודיים "גזירת היתומים". תקנה זו, שאין דומה לה בארצות אחרות, חיבה את המדינה הזידית לקחת תחת חסותה כל ילד מבני החסות שהוריו מתו עליו בעודו קטין, ולחנכו בדרכי האסלאם. השערות של החוקר ש"ד גויטיין היא שהבסיס המשפטי לפרשנות הלכתית זו נשען על החדיית' כי "כל אדם נולד בדת הטבעית [אסלאם], ורק אבותיו עשאוהו ליהודי או נוצרי". "גזירת היתומים" התגבשה ועוגנה בחוות דעה הלכתיות זידיות כנראה במהלך המאה השמונה-עשרה, ונאכפה החל מסופה. העות'מאנים ביטלו את תקפותו של חוק זה באזורי שלטונם, והוא חודש לאחר שעזבו את תימן, בזמנו של האמאם יחיא. השבתו של החוק על כנו קשורה בחזרת השריעה הזידית כולה כחוקת המדינה הבלבדית, ובביטולו של החוק העות'מאני, מעשה שאליו חתרו אנשי הדת ושהתממש לאחר שיצאו העות'מאנים מן הארץ.

ככל שהדבר יישמע מוזר היה הבסיס לחקיקת החוק רצון שהמדינה תנהג באופן מוסרי ותדאג לרווחתם של יתומים. עד אמצע המאה העשרים עדיין סבלה החברה התימנית מפגעי טבע: בצורות שבעקבותיהן רעב ומוות, ומגפות כגון שפעת, אבעבועות שחורות וטיפוס, שהפילו חללים רבים. כתוצאה מגלי התמותה אצל המוסלמים והיהודים גם יחד נוצרה בעיה של ילדים חסרי ישע, שהתייתמו מהוריהם. המדינה המוסלמית ראתה עצמה אחראית לכלכלתם וחיונם של יתומים מוסלמים קטינים. חלקם נאסף על ידי משפחות בעלות יכולת ואחרים שוכנו בבתי יתומים. בקרב הקהילה היהודית, שרבים מחבריה התגוררו ביישובים קטנים וזעירים, אירע מדי פעם שלא נותר מי שיוכל לדאוג ליתומים ולטפל בהם. אלה נידונו לאובדן או במקרה הטוב נאלצו לקבץ נדבות על מנת להחיות את נפשם. מקורות יהודיים הכירו בכך ש"גזירת היתומים" באה לפתור את מצוקתם של היתומים היהודים שלא היה להם דואג. אולם הנחייתו הגורפת של החוק, שלא הבחינה בין יתומים מטופלים ויתומים מוזנחים, ודרשה לאסלם כל יתום קטין, הציבה איום מתמיד על הילדים היתומים ועוררה חרדה גדולה בקהילה היהודית באשר לגורלם.

אסלום היתומים

לעניין אסלום הוגדרו קטינים מי שעדיין לא נראו בהם סימני בגרות ולא היו מוכנים לחיי אישות. כאשר נודע לשלטונות על קטין או על קטינה יהודים שהתייתמו, היה עליהם לקחת אותם לרשותם בכוח. משהגיע היתום לבית האנשים שלקחו על עצמם לגדלו ולחנכו, נעשו בו שתי פעולות המסמלות את יציאתו מהעולם היהודי וכניסתו לזה המוסלמי:

א. הסירו את המאפיינים החיצוניים של זהות יהודית – גילחו את פאות הצדעיים, והחליפו את הבגדים לבגדי מוסלמים;

ב. האכילוהו (גם בכפייה) מרק בשר משחיטה מוסלמית. לא היה כל טקס דתי של המרת דת או תהלוכת שמחה, בדומה לנוהג במקרים של התאסלמות מרצון, שהרי היתום הקטין לא היה בר-דעת ולא נחשב בן דת אחרת.

רוב המקרים של אסלום בכפייה אירעו בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים, במרכז תימן ובחלקים מדרומה. "גזירת היתומים" כמעט שלא הייתה ידועה במשך כל הזמן הזה בצפון תימן. המקרים הראשונים של אסלום יתומים, או של ניסיונות אסלום, מדווחים משם רק מראשית שנות הארבעים, מפני שרק לקראת סוף שנות השלושים התבסס שלטונו של האמאם גם באזורים אלה, ואז יכלו המושלים ששלח לערי המחוז ליישם את מדיניותו ביתר יעילות. אולם גם בזמן הזה לא הצליחו האמאם יחיא ובנו להשליט את חוקי השריעה במקום שאלה התנגשו עם מנהגי השבטים. בשנים 1940-1953 נרשמו בצפון תימן מקרים ספורים בלבד של אסלום וניסיונות אסלום.

תגובת היהודים ל"גזירת היתומים"

"גזירת היתומים" נתפסה בעיני היהודים כפגיעה חד-צדדית במעמדם כדימים, וכעין הכרזת מלחמה עליהם. היה זה חוק מדינה שבו לחמו בכל כוחם, אף שידעו שהם עלולים להיענש בחומרה. היו כמה אמצעים שנקטו כדי להימלט מאימת החוק הזה.

אחד האמצעים היה השאת קטינים. כדי להוכיח את בגרותם של יתומים ולפטור אותם מחובת האסלום נהגו יהודים להשיא את קרובי משפחתם הקטינים. השאת קטינים לא הייתה תופעה יוצאת דופן, ויכולה הייתה לשמש מפלט ומקלט ליתומים שעמדו בסכנת התאסלמות. אלא שבנישואי יתומים היה גיל הנישאים נמוך מהמקובל, לעתים קרובות.

אמצעי אחר היה הסתרת יתומים והברחתם לשוב אחר, מפני שמדרך הטבע אי אפשר היה להשיא את כל היתומים. היו בהם תינוקות של ממש, ילדים רכים או בנים גדולים שלא נמצא להם שידוך. בעיר גדולה כמו צנעא, שם היה הרובע היהודי כעין עיר נפרדת הצמודה לעיר המוסלמית, ניתן היה להסתיר את יתומי העיר אצל קרובי משפחה. במקומות יישוב קטנים, שבהם הכירו המוסלמים מקרוב את שכניהם היהודים, לא היה מנוס אלא להבריח את הילדים ליישוב אחר, ובעיקר ליישוב גדול כמו צנעא, שם יכלו להיטמע ו"להיעלם" בתוך העיר הגדולה. בשנת 1946 נמנו בעיר למעלה ממאה יתומים, והקהילה התקשתה להמשיך ולתמוך בהם. מצב הילדים היה קשה, הם סבלו מתת-תזונה, ממחלות, מתנאי דיור ירודים, ומלבושם היה עלוב.

האמצעי האחרון היה הברחת יתומים לעדן. לרוב לא הייתה צנעא התחנה הסופית במסעם של היתומים. החל משנות העשרים ועד שנות הארבעים הוברחו יתומים לעדן בתקווה ששם יוכלו להשיג רישיונות עלייה לארץ ישראל. כך התמזגה זרימת

שני יתומים שברחו לעדן, 1946

היתומים לשטח החסות הבריטי עם תנועת ההגירה של היהודים מתימן לארץ ישראל, שעברה כמעט כולה דרך עדן.

עמדות המוסלמים להתגוננות היהודים

בעשור הראשון לחידוש "גזירת היתומים" הקפידו המוסלמים המחמירים על יישומה, כמה מן המושלים התעקשו לרדוף אחר היתומים שנמלטו ודרשו בתקיפות ממנהיגי הקהל, שבהם ראו אחראים לכל הנעשה בעדתם, להחזיר את הילדים או לגלות את מחבואם. ראשי הקהל נכלאו בבתי הסוהר עד שימציאו את היתומים.

בניגוד להם, מוסלמים רבים לא היו משוכנעים בנחיצותו או בצדקתו של חוק אסלום היתומים. אופיים של היחסים בין יהודים ומוסלמים שהתגבש במשך דורות – יחסי קרבה בשל קרבת המגורים והשירותים הכלכליים במלאכה ובמסחר, שסיפקו היהודים לשכניהם המוסלמים, ובמיוחד קשרי החסות שהעניקו שיחים שבטיים או יחידים מוסלמים ליהודים – עמדו במקומות רבים כמשקל נגד לתביעות החוק שבאו מצנעא.

בשנות העשרים, כשהלהיטות לאכיפת החוק הייתה בשיאה, נמצאו מוסלמים שהיו מוכנים להסתכן ולסייע ליהודים שנתפסו באשמת הברחת יתומים. מקרים מאוחרים יותר מלמדים שמקצת המופקדים על יישום החוק במדינה, מושלי מחוזות וקאצים כאחד, אף סייעו ליהודים להתחמק מדרישות חוק אסלום היתומים. במחוז נַצְעָא, לדוגמה, הסתמנה מעין הסכמה שבשתיקה ושיתוף פעולה בין אב בית הדין והקאציי של העיר לטיפול בעניין היתומים באופן שימנע את אסלומם. מידע מן החבלים הכפריים המובהקים מלמד שגם שם המריצו מוסלמים את היהודים להגן על ילדיהם מאסלום. דוגמה להתנהגות כזו היא מהכפר אַלְגִּימְעָה, שם גרה סעדה (ידידה) – נערה כבת חמש־עשרה, יתומה משני הוריה. בשנת 1941 זימן אליו שיחי הכפר את קרובי הנערה והציע שסעדה תחתן כדי שלא יאסלמו אותה. הוא אף המליץ על החתן: סעדיה קשתי, ילד בן שתיים־עשרה ויתום מאם. זו אחת הדוגמאות להבנה שהושגה במרוצת השנים בין שתי העדות הדתיות כיצד לנהוג כדי להימנע מאסלום יתומים.

גם בצפון תימן נמצאו גילויי התנגדות מצד האוכלוסייה המקומית לגזירה. ידידים ערבים הסתירו יתומים יהודים בבתיהם, לא נתנו לאסלום ואחר כך החזירו אותם לקרובי משפחתם היהודים. במקומות אחרים בתימן, המרוחקים מהשפעת השלטון האמאמי – בדרום המדינה, בדרום־מזרחה, בצפון־מזרחה ובחלקים מצפונה – גבר כוחם של מנהגי השבטים, ו"גזירת היתומים" כלל לא נאכפה. מקורות יהודיים אומרים כי החשש מפני אכיפת "גזירת היתומים" היה קיים רק בתחום שבין צנעא לַ'מֵאָר ובאזורים הסמוכים, כלומר במרכז תימן, ובאופן מעשי כל המקומות האחרים היו פטורים ממנה. מסתבר כי במרוצת השנים התעצבה הדרישה לאסלם יתומים יהודים יותר כעמדה האידיאולוגית של המדינה התימנית ופחות כגישה מעשית.

יחס השלטונות לעלייה מתימן

חיי היום־יום של היהודים ושכניהם המוסלמים כמעט שלא הושפעו מהחרפת המתיחות בין היהודים והערבים הפלסטינים. אולם מדיניות ההגירה של שלטונות תימן הושפעה מהנעשה בארץ ישראל. בראשית שנות העשרים פנו מנהיגים פלסטינים לאמאם יחיא וביקשו שיעצור את הגירתם של יהודים מארצו לארץ ישראל. האמאם, שלא היה מנותק מהנעשה בעולם הערבי, פרסם בשנת 1924 צו שאסר על יהודים לצאת מתימן לארץ ישראל (אך הותרה יציאה לעדן למטרות פרנסה), והטיל עונש של חרמת נכסי הדלא־ניידי על היוצאים

ללא רשות, גם אם מכרו בינתיים את רכושם. זו הייתה מדיניותה הרשמית של תימן, אולם בפועל לא נאכף איסור היציאה מן הארץ בהקפדה בכל ימי שלטונו של האמאם יחיא, ויהודים הוסיפו לצאת מתימן ולעלות לארץ ישראל.

לאחר שחתמה מדינת ישראל על הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב שהשתתפו במלחמת 1948 השתנתה מדיניותה הרשמית של תימן לגבי הגירת יהודים. האמאם אחמד, שעלה לכס השלטון לאחר מות אביו בשנת 1948, המיר את ההיתר למעשה לצאת מתימן, שהונהג על ידי אביו, בהיתר רשמי וברור. הצו הרשמי שפורסם בחודש מאי 1949 הודיע שכל יהודי החפץ בכך יכול למכור את רכושו ולצאת מתימן. האמאם לא ניסה לנצל את יציאת היהודים על מנת להשיג רווחים כלכליים, ולא דרש מהיוצאים שום מס או היטל. כנראה לא שיער שמרבית היהודים יעזבו את מולדתם שבה, הוא סבר, הם חיו חיים טובים ומאושרים. כאשר החלו היהודים לצאת בהמוניהם ונראה היה שהארץ מתרוקנת מיהודיה, דרש האמאם מאחרוני היהודים שלפני צאתם ללמדו את מקצועותיהם לשכניהם הערבים. השינוי במדיניותה של תימן הוא שהקל על ארגון העלייה הגדולה של השנים 1949-1950.